

Vrijheid van godsdienst en afvalligheid

M. Hegener*

Honderdduizenden Nederlanders zijn niet vrij om zelf te bepalen wat ze wel geloven en wat niet – dat bepaalt de groep waarin ze werden geboren. De straf voor afvalligheid is zo hoog dat vrijwel niemand zich daaraan waagt. Degenen die het wel doen, of het overwegen, zwijgen erover, waardoor de snel toenemende onvrijheid van godsdienst in de media onopgemerkt blijft. En daardoor kunnen overheid en politiek zich permitteren het probleem te negeren.

Dit artikel schetst de contouren van het probleem, dat zich vooral in islamitische kringen blijkt voor te doen. Dan wordt gekeken naar de religieuze en wereldse wetgeving die aan individuele geloofsonvrijheid ten grondslag ligt. De praktijk van het verbod op afvalligheid in Nederland wordt geïllustreerd met wat casuïstiek. Als het verlaten van een geloof zo lastig kan zijn als bij de islam, rijst de vraag of gelovigen daar bij hun toetreding wel duidelijk op zijn gewezen. Daarvan blijkt geen sprake. Ten slotte resteert de vraag welke politieke en juridische mogelijkheden er zijn om de huidige situatie te verbeteren – en waarom op die verbetering voorlopig weinig zicht is.

Theorie en praktijk van de vrijheid van godsdienst

Met de theorie van *vrijheid van godsdienst en afvalligheid* zijn we snel klaar. Vrijheid van godsdienst betekent de vrijheid van ieder individu om eigen keuzes te maken op godsdienstig en levensbeschouwelijk terrein. Dat betekent noodzakelijkerwijs ook de vrijheid om standpunten, overtuigingen en geloofsartikelen te verlaten, per stuk of met een aantal tegelijk, en om onbelemmerd uiting te geven aan de redenen waarom één of meer geloofsartikelen werden afge-

* Michiel Hegener studeerde geografie in Utrecht en is sinds 1984 werkzaam als freelance journalist, onder meer voor *NRC Handelsblad* en *HP/De Tijd*. In 2005 verscheen van hem bij uitgeverij Contact *Vrijheid van godsdienst*.

zwoeren. Artikel 6 van de Grondwet garandeert iedere Nederlander vrijheid van godsdienst, en dus vrijheid van afvalligheid.

Wat religieuze organisaties en leiders in Nederland over afvalligheid zeggen doet niet terzake, want religie staat niet boven de wet. De wet zegt dat het mag, dus mag het. We hebben het dan over de gebruikelijke betekenis van de grondrechten: de verticale werking, van overheid naar burger. De overheid garandeert iedere Nederlander vrijheid van afvalligheid. Dat is in de praktijk ook het geval, zelfs uitzonderingsgevallen zijn onbekend. Er zijn ook nog enkele mensenrechtenverdragen waarin het recht om van religie te veranderen ligt verankerd, maar bij gebrek aan schendingen in Nederland hoeven we daar niet op in te gaan.

We zouden dit verhaal hier kunnen afronden, ware het niet dat het met de horizontale werking van de vrijheid van godsdienst – vrijheid van godsdienst in de verhouding tussen burgers onderling – in Nederland helemaal niet goed zit, en in omringende landen evenmin. Honderdduizenden Nederlanders zijn druk met het belemmeren van de geloofsvrijheid van anderen. Ze worden daarbij niet gehinderd door overheid en politiek, want die onderschatten het probleem of hebben het zelfs niet opgemerkt. Het mechanisme waardoor de massale schending van de geloofsvrijheid in Nederland tot op heden onopgemerkt bleef is heel simpel: hoe ernstiger de gevolgen van afvalligheid, hoe sterker afvalligen en aspirant-afvalligen geneigd zijn te zwijgen over hun verandering van geloof. Daardoor besparen ze zichzelf problemen – en daardoor blijft het probleem in de brede, maatschappelijke zin onzichtbaar.

Ex-gelovigen die getuigen van hun afvalligheid zijn bijna allen ex-leden van geloofsgemeenschappen waar de straf voor afvalligheid vrij beperkt is, en dan hebben we het vooral over het christendom. Maarten 't Hart en Jan Wolkers zijn maar twee voorbeelden uit een lange reeks ex-christenen die hebben opgeschreven hoe knellend de banden van het geloof voor hen waren, dat het inspanning kostte om eruit te stappen, en dat daarvoor in sociaal opzicht een prijs moest worden betaald. De belemmeringen die zij ondervonden zijn strikt genomen schendingen van de horizontale werking van de geloofsvrijheid, maar niet zo ernstig dat de maatschappij het nodig vond om in te grijpen. Daar komt nog bij dat het voor Nederlandse christenen in de loop van de afgelopen decennia steeds eenvoudiger werd om hun geloof te verlaten, en vervolgens iets anders te gaan

gelooven of niets. Hun hoge aantal – honderdduizenden – illustreert dat het verlaten van het christendom goed uitvoerbaar is.

Dat ligt totaal anders bij de islam, die afvalligheid uitdrukkelijk verbiedt. Mohammed stelde de doodstraf in op het verlaten van het geloof dat hij zelf stichtte, en dat idee is nog springlevend. ‘Wie een ander geloof aanvaardt moet gedood worden’, zei Mohammed volgens zijn volgeling en tijdgenoot Abdulla ibn Abbas. In de Hadith – de overleveringen over het leven van Mohammed, waarop de sharia is gebaseerd – staat dat Mohammed tegen het levend verbranden van afvalligen was, hij vond onthoofding beter (Sunna, boek 38). Een reeks landen (onder meer Soedan, Mauritanië, Jemen) heeft de doodstraf voor het verlaten van de islam in de wet staan. In landen als Saoedi-Arabië en Iran wordt het overgelaten aan de shariawetgeving. In Iran stelt artikel 167 van de Grondwet dat de sharia moet worden toegepast in alle gevallen waar de reguliere wetgeving geen duidelijkheid biedt. Egypte en Koeweit kennen grondwettelijk vrijheid van godsdienst, maar de geest van de sharia is er zo sterk aanwezig dat afvallige moslims in feite blootstaan aan een volksgericht. De *Declaration by the Christian Converts of Egypt*¹ geeft aan hoe dat in praktijk uitpakt. Enkele Maleisische deelstaten hebben heropvoedingskampen voor islamverlaters, in Nigeria geldt de doodstraf in de deelstaten met shariawetgeving. Turkije heeft de sharia in 1926 afgeschaft en de Turkse wet garandeert vrijheid van godsdienst, maar moslims die christen worden moeten rekenen op sociaal ostracisme en hebben geen toegang meer tot het leger en hogere ambtelijke posten (Bouwman 2004, Hegener, 2006). Het verbod op afvalligheid maakt de islam uniek, althans tegenwoordig. De Romeinse keizer Theodosius (347-395) stelde het christelijke geloof voor alle Romeinen verplicht. In Europa was de doodstraf voor kettere eeuwenlang gebruikelijk, soms ook onder protestanten. Onder Calvijns heerschappij in Genève tussen 1547 en 1553 werden 58 afvallige protestanten levend verbrand. Om alle misverstanden op te ruimen werd op het Tweede Vaticaanse Concilie met overgrote meerderheid een verklaring aangenomen, *Dignitatis Humanae* (1965), waarin de geloofsvrijheid van iedere katholiek werd gegarandeerd. Kern van het stuk is erkenning dat de individuele gewetensvrijheid uitstijgt boven alle geloofsartikelen.

1 www.domini.org/openbook/egy20031026.htm.

Nieuw was alleen dat het nu officieel was. De Engelse kardinaal John Henry Newman (1801-1890) zei al dat niet de paus, maar het individuele geweten de hoogste vertegenwoordiger van Christus op aarde was.

De geest van de sharia in Nederland

Terug naar Nederland. Onze wet garandeert geloofsvrijheid en de shariawetgeving is hier niet van kracht. Wat is dan het probleem? Omdat het verlaten van de islam in landen met een islamitische meerderheid als een ernstige misdaad wordt gezien, lopen afvallige Nederlandse moslims die uit die landen afkomstig zijn risico's als ze op familiebezoek gaan. In Nederland komen ze misschien nog weg met een openlijke breuk met de islam, maar de kans op uitstoting of erger door de achterban in Marokko of Turkije is groot. In landen als Egypte, Iran, Jemen, Afghanistan en Soedan betekent familiebezoek voor een afvallige levensgevaar. Er zijn maar twee oplossingen: de islam verlaten en er met niemand over praten en blijven pretenderen moslim te zijn, of moslim blijven.

Ook zonder bezoek aan het land van herkomst loopt een afvallige moslim in Nederland gevaar, want de geest van de sharia is hier wel degelijk werkzaam. Uit een enquête onder 488 Nederlandse moslims in december 2004 door Foquz Etnomarketing bleek bijna 30% van de ondervraagde moslims voorstander van invoering van de sharia in Nederland, althans voor moslims. De vraag hoeveel procent van de Nederlandse moslims bereid is maatregelen te nemen tegen afvalligen, en zo ja welke, is daarmee niet beantwoord. Ze zijn er zeker, blijkt uit de praktijk. De dreiging die van deze harde kern uitgaat, zorgt ervoor dat afvallige moslims in Nederland haast niet zijn te vinden – maar dat is slechts schijn.

Praktijkvoorbeelden

Een paar voorbeelden. Eind 2006 werd in de Balie in Amsterdam een discussie over geloofszaken gehouden. Een biologieleerares van Marokkaanse afkomst vertelde daar dat ze aan haar leerlingen had verteld persoonlijk niet meer te geloven in de islam, de religie waar ze bij haar geboorte in was terechtgekomen. Dit kwam enkele ouders van haar leerlingen ter ore. 'Het gevolg was dat zij moest

vluchten (in Nederland!) en [nu] in een heel andere stad in ons land weer succesvol les geeft en thans een Nederlandse achternaam heeft aangenomen. Op haar werd ontoelaatbare dwang uitgeoefend (bedreigingen) en “de overheid” bleef in gebreke met een beroep op de zogenaamde “scheiding van kerk & staat” en de grondwettelijke vrijheid van “(on-)godsdienst” om haar te beschermen.² In 2004 maakte de Evangelische Omroep een programma over moslims die christen waren geworden. Uiteindelijk werden er twee gevonden die bereid waren voor de camera hun verhaal te vertellen. Een vrouw kon melden dat haar kinderen met kidnapping waren bedreigd omdat ze nu niet islamitisch werden opgevoed. Een man had zich fysiek teweer moeten stellen tegen moslims. Toen hij besloot terug te keren naar zijn land van herkomst, Irak, had hij zijn afvalligheid veiligheidshalve beëindigd.

Twee binnenlandse voorbeelden uit mijn eigen omgeving. Een Iraaks Koerdische vrouw e-mailde me onlangs dat ze de islam een paar jaar geleden had afgezworen en was teruggekeerd tot het oorspronkelijke geloof van de Koerden, het zoroastrianisme. Maar haar ouders en haar kinderen mochten daar helemaal nooit achterkomen, waarmee ze impliceerde dat niemand het mocht weten, behalve haar man en enkelen die ze vertrouwde. Aan een prominente Iraakees in Nederland, die ik al tientallen jaren ken en die voor zover ik weet helemaal nooit iets aan de islam had gedaan, vroeg ik of hij officieel met de islam kon breken, of hij zich er openlijk van kon distantiëren? Hij keek zeer verschrikt: ‘Oh nee! Bij mijn eerstvolgende bezoek aan het Midden Oosten zou ik vermoord kunnen worden, en misschien hier in Nederland al!’

Dit laatste voorbeeld illustreert ook de vrijheid van godsdienst die moslims wel hebben: de meesten, en zeker in Nederland, mogen zelf bepalen in hoeverre ze ‘eraan doen’. Wel of niet naar de moskee, wel of niet vasten tijdens de ramadan, wel of geen koran in huis. Moslims zijn vrij hun geloof volledig te laten versloffen. Maar het is slechts een eendimensionale variant van geloofsvrijheid, als een auto met een gaspedaal en een rem maar zonder stuurinrichting. Als moslim kun je het geloof laten voor wat het is, er min of meer normaal in meegaan, of je kunt kiezen voor de vlucht naar voren, richting jihad en islamitisch terrorisme. Maar wie openlijk breekt,

2 E-mail van een aanwezige aan de auteur.

al dan niet gevolgd door aansluiting bij een andere religie, riskeert grote problemen. Volgens predikant Cees Rentier van de Stichting Evangelie en Moslims komt bedreiging met lichamelijk geweld zeker voor. 'Meestal bleef het bij bedreigingen, het waren uitingen van grote boosheid, frustratie en vertwijfeling [...] Pogingen om geweld te gebruiken zijn er maar incidenteel' (Hegener, 2005, p. 96).

De aantallen Nederlandse moslims die de stap waagden zijn zeer beperkt. Volgens Rentier gaat het om enkele tientallen Marokkanen en enkele honderden Turken. Van die laatste groep zijn de meesten dan weer alevieten, een zeer soepele substroming van de soennitische islam, met aanhangers onder Turken en Koerden. Reken de alevieten niet mee en we hebben het over omstreeks honderd Nederlandse moslims die christen werden, is 0,01%, en ze houden zich zeer stil. Moslims die toetraden tot andere religies zijn nog veel zeldzamer, en mogelijk zelfs afwezig in Nederland.

Vergelijk dat met honderden, mogelijk enkele duizenden Nederlandse hindoes die christen werden, omstreeks 1% van alle hindoes. Ze hoeven niet te verhuizen of zich stil te houden, en ze worden niet verstoten door hun familie, garandeert T. Bissessur, oud-voorzitter van de Hindoe Raad Nederland. En dan zijn er nog tienduizenden etnische Nederlanders die overstapten op het boeddhisme, en duizenden die kozen voor een van de substromingen van het hindoeïsme zoals de Hare Krishna-beweging, al is niet bekend hoeveel van hen een christelijke achtergrond hadden.

De aantallen spreken duidelijke taal, en op grond daarvan alleen had het probleem van islam en afvalligheid al zeker twintig jaar geleden opgemerkt kunnen en moeten worden. Maar sinds een paar jaar is er een rijke bron van informatie bij gekomen: de websites waar afvallige moslims hun verhaal kunnen doen.³ Deze sites vormen een mondiaal verschijnsel (net als de minimale aantallen islamverlaters overigens) al zijn er sinds kort ook Nederlandstalige sites. Centraal thema in de verhalen is bijna altijd de vrees voor ontdekking. Zoals een Engelse jongen van Pakistaanse afkomst noteerde: 'Ik ben vreselijk blij dat ik met de islam heb gebroken, maar ik zal mijn hele leven moeten veinzen om moslim te zijn. Ik geloof nog wel in God, maar niet meer in de islam.'

3 www.apostatesofislam.com, www.faithfreedom.org en www.apostatesofislam.com/links.htm.

Dr. Hans Jansen, hoogleraar Contemporary Islamic Thought aan de Universiteit Utrecht, vertelde me over islamitische studenten die bij hem op het spreekuur kwamen en hun verhaal deden over hun problemen met het geloof waar ze bij hun geboorte in beland waren. Ik vroeg Jansen welke straffen hen wachtten als ze thuis vertelden dat ze bepaalde onderdelen van de islam niet langer onderschreven. ‘Geen’, zei Jansen, ‘want ze zullen thuis nooit spreken over hun ongelooft’. Hij vertelde verder dat hij ooit had mogen aanzitten bij een diner met enkele Nederlandse ex-moslims, die echt met de islam hadden gebroken. Voorwaarde was dat hij hun namen nooit bekend zou maken.

Toetreden tot een geloof

Los van de Nederlandse wetgeving – waarover straks iets meer – roept het verbod op afvalligheid de vraag op hoe iemand moslim wordt. Afvalligheid verbieden en bestraffen mag dan in strijd zijn met het ABC van de al dan niet wettelijk vastgelegde individuele vrijheid, maar wellicht is het tot op zekere hoogte te billijken als de aspirant-gelovige voor intreding op deze regels wordt gewezen, en ruim de tijd krijgt zich daarop te bezinnen. Het tegendeel is het geval. Kinderen uit islamitische milieus worden bij hun geboorte moslim, en krijgen al opgroeiend te horen dat uittreding geen optie is. Een keuzemoment ontbreekt categorisch. Anders gezegd: bij de geboorte wordt van deze kinderen de vrijheid van godsdienst afgenomen. Dat is in strijd met de wet, maar op hulp van de Nederlandse overheid hoeven de slachtoffers niet te rekenen. Voor zover het probleem door Nederlandse beleidsmakers en politici wordt onderkend – en dat is slechts incidenteel het geval – staat respect voor de islam boven respect voor individuele vrijheid van godsdienst.

De meeste christenen, boeddhisten en hindoes kregen hun geloof ook in de wieg aangereikt, maar die religies staan afvalligheid toe, en de gelovigen weten dat in principe. Daar moet direct aan worden toegevoegd dat aan die vrijheid veel meer ruchtbaarheid gegeven zou kunnen worden. Op de vraag aan een katholieke priester of hij zijn gemeente af en toe herinnerde aan het recht op afvalligheid antwoordde hij: ‘Nee, dat weten ze wel’.

Katholieken kennen het vormsel rond het twaalfde jaar, een moment waarop het kind kan kiezen om wel of niet verder te gaan

in het geloof. Wie mee gaat kan er later altijd nog straffeloos uit. Protestanten kennen de belijdenis, meestal rond het achttiende jaar, waarvoor hetzelfde geldt. Boeddhisten en hindoes doen het zonder dit soort keuzemomenten, maar daar staat tegenover dat de verantwoordelijkheid van het individu voor het eigen leven en voor toekomstige levens centraal staat. Dat impliceert volledige vrijheid van godsdienst.

Voor de geloofsgemeenschappen zelf heeft geloofsvrijheid van de leden een belangrijk voordeel: zo hou je alleen de gelovigen over. Het aantal christenen in Nederland kelderde dramatisch, maar daardoor zijn de aantallen van nu wel relevant. Maar hoeveel moslims zijn er? Wellicht zijn het er wereldwijd maar enkele miljoenen in plaats van ruim één miljard, en in Nederland slechts enkele duizenden in plaats van één miljoen, zodra het verbod op afvalligheid wordt opgeheven en aan alle bedreigingen een einde komt. Die aantallen zijn natuurlijk uit de lucht gegrepen, maar zolang afvalligheid niet is toegestaan geldt dat ook voor de aantallen 'moslims' die nu worden gehanteerd. Beter is te spreken van 'mensen die in een islamitisch milieu zijn geboren'.

Zoals Hans Jansen schreef over aspirant afvallige moslims: 'Zelfs tegen hun beste vrienden en hun ouders durven twijfelaars hun twijfel niet te uiten want ze kennen de regels van de islam over afvalligheid en uittreden: daarop staat de doodstraf. De twijfelaars hebben er geen idee van met hoeveel ze zijn. Ze realiseren zich nauwelijks dat ze misschien wel de meerderheid vormen' (Jansen, 2004).

Wetgeving en oplossingen

De vrijheid om van religie te veranderen, of om met een religie te breken zonder voor iets anders te kiezen, staat in Nederland onomstotelijk vast. En tegelijkertijd bestaat er sinds de komst van de islam een hoge mate van geloofsonvrijheid voor een grote bevolkingsgroep. Hoe dat zo kon komen is een boeiende, maar vooral een academische vraag. Niemand schiet veel op met een antwoord. Wat moet er nu gebeuren? En welke mogelijkheden biedt de wet? Om te beginnen is er de horizontale werking van artikel 6 Grondwet: niet van overheid naar burger maar tussen burgers onderling. In principe werkt die door in het hele burgerlijk recht in de zin dat niets met de horizontale werking in strijd mag zijn. Een aardig voorbeeld

uit de schaarse jurisprudentie: een christelijke organisatie wilde een deel van de landerijen verpachten, maar dan wel aan katholieke boeren. Toen een van hen zich aansloot bij de Jehova's Getuigen eiste de verpachter ontbinding van de pacht. Met verwijzing naar de horizontale werking van vrijheid van godsdienst stelde het Hof in Arnhem op 25 oktober 1948 de boer in het gelijk.

Een moslim die andere moslims vertelt dat het niet is toegestaan de islam te verlaten, of zelfs dreigt met actie als iemand wel breekt, zou juridisch aangepakt kunnen worden op basis van artikelen uit het Burgerlijk Wetboek met een brede strekking, en met verwijzing naar de horizontale werking van artikel 6 Grondwet. Een imam die de gelovigen voorhoudt dat afvalligheid niet mag, en dat zelfs in de moskee predikt, zou zelfs strafrechtelijk kunnen worden aangepakt als het OM een beetje voortvarend te werk gaat. In de huiselijke sfeer moet het mogelijk zijn een kind aan de ouderlijke macht te onttrekken als het door de ouders wordt belemmerd in zijn of haar vrijheid van godsdienst (Hegener, 2005, p. 113).

Toch zou vervolging tot uitzonderlijke gevallen beperkt blijven.

Dr. Ben Vermeulen, hoogleraar Staatsrecht aan de Vrije Universiteit, tekent aan: 'Het recht heeft slechts beperkte mogelijkheden. Overheidsdwang in de min of meer private sfeer mag slechts uitgeoefend worden als er concrete aanwijzingen zijn van dwang, mishandeling etc. Dus ja, misschien is de uitgeoefende geloofsdwang wel erg, maar het alternatief – een continu monitoren van private sferen en ingrijpen waar sprake is van psychisch dwang – gaat de grenzen van de rechtsstaat te buiten en is in strijd met de opvoedingsvrijheid.'⁴ Kortom, waar ligt de grens? Wanneer mag de overheid wel en wanneer niet ingrijpen? Er is in theorie alle ruimte voor de ontwikkeling van een boeiende en, gelet op de omvang van het probleem, zeer relevante jurisprudentie. Voorlopig is dat geen reële mogelijkheid – en niet in de eerste plaats om de juridische reden die Vermeulen aangeeft.

Zoals al vastgesteld heeft de Nederlandse samenleving nog nauwelijks door dat de islam geen geloofsvrijheid kent, en het is politiek correct om te doen of de islam op dit punt gelijk is aan andere religies. Ten tweede stelt ongeveer een vijfde van de Nederlandse bevol-

4 E-mail aan de auteur, 17 januari 2007. Zie ook het artikel van B.P. Vermeulen elders in dit nummer.

king dat religie in feite niets anders is dan cultuur, in de overtuiging dat alle verwijzingen naar het transcendente op onzin berusten. Een vijfde is niet zoveel, maar deze groep lijkt oververtegenwoordigd onder beleids- en opiniemakers. En ten slotte valt van de slachtoffers ook weinig actie te verwachten. Het is bijna ondenkbaar dat islamitische kinderen naar de rechter stappen, of zelfs maar naar een leraar op school, om hun vrijheid van godsdienst op te eisen – juist doordat ze van jongsaf aan zijn geïndoctrineerd met het idee dat je de islam niet uit mag. Volwassen moslims houden zich stil omdat het openlijk opeisen van het recht op afvalligheid, bijvoorbeeld door naar de rechter te stappen, hen bijzonder kwetsbaar zou maken. Derden zouden aangifte kunnen doen, maar dan blijkt de bestaande jurisprudentie juist een obstakel. Rechters in Nederland, en bijvoorbeeld ook in Frankrijk, bepaalden meer dan eens dat sekteleiden niet tegen hun zin uit sektes gehaald mochten worden voor een therapie bij een *cult buster*. Het sektelid moet zelf willen, anders is het optreden van de politie of van verontruste familieleden juist een schending van de horizontale werking van artikel 6 Grondwet. (Witteveen, 1984).

Toch lijkt artikel 6 Grondwet ruime mogelijkheden te bieden voor een grondige aanpak van het verbod op afvalligheid, en wel door de horizontale werking te hanteren als algemeen rechtsbeginsel, als grondslag voor een rechtvaardige samenleving. Veel valt te leren van de manier waarop overheid en maatschappij gestalte hebben gegeven aan de horizontale werking van artikel 1 Grondwet. Sinds de jaren zestig en zeventig, toen discriminatie in tal van vormen scherp op het maatschappelijke netvlies kwam, heeft de overheid dat kwaad aangepakt met maatregelen die nadrukkelijk gestalte gaven aan de horizontale werking van het discriminatieverbod als algemeen geldend rechtsbeginsel, maar zonder dat het al te juridisch werd. Denk bijvoorbeeld aan alle postbus 51 tv-spots die varieerden op het thema *discrimineren mag niet*. Kinderen kregen er op school over te horen, op postkantoren lagen folders, op gemeentehuizen hingen posters – en nu nog steeds. Dat kan net zo goed met artikel 6: *anderen belemmeren in hun vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing mag niet*. Laat de overheid dat idee maatschappijbreed uitdragen, ook met folders in het Turks en het Arabisch. Maak voorlichtingsfilms en vertoon ze op artikel 23-scholen, met discussie na. Hang posters in moskeeën en uiteraard ook in synagogen, kerken en tempels. Het probleem mag dan verreweg het

grootst zijn voor Nederlanders die in een islamitisch milieu werden geboren, maar andere geloofsgemeenschappen zijn op dit punt vrijwel geen van alle volmaakt.

De herinnering aan artikel 6 Grondwet zou ook verspreid moeten worden onder de aanhangers van het materialisme, het geloof dat het fysieke bestaan alles is, dat er geen God is, geen leven na de dood of voor de conceptie, en zelfs niet 'iets'. Ze vormen omstreeks 20% van de Nederlandse bevolking (Halman, 2001), en ze kunnen soms verrassend intolerant optreden tegen afvallige geloofsgenoten. Bij een pr-campagne voor artikel 6 Grondwet hoeft het niet te blijven. Vermeulen wijst op de mogelijkheid individuele vrijheid van godsdienst aan de orde te stellen op school. 'Het lijkt niet te veel gevraagd dat het bekostigd onderwijs, inclusief islamitische scholen, in het kader van burgerschapsvorming (binnen geestelijke stromingen, of maatschappijleer) benadrukt dat in juridische zin vrijheid van godsdienst betekent dat je "er uit kan stappen" en dat dit niet door anderen tegengegaan mag worden' (zie noot 4). Bij oplettende leerlingen kan vervolgens de vraag rijzen waar ze kunnen aankloppen als hun geloofsvrijheid toch wordt geblokkeerd – en welke hulp ze dan kunnen verwachten. De praktijk rond artikel 1 Grondwet biedt hier oplossingen. De strijd tegen allerlei vormen van discriminatie kreeg nader gestalte door het instellen van laagdrempelige klachtenprocedures en meldpunten. Waarom zou dat niet kunnen voor religie en levensbeschouwing? In een later stadium valt wellicht te denken aan speciale wetgeving, vergelijkbaar met de Wet Gelijke Behandeling en artikel 137 c en d van het wetboek van strafrecht.

Maar net als bij discriminatie is een eerste vereiste dat het probleem wordt gesignaleerd door de media en door de maatschappij in bredere zin. Daarvan is voorlopig niet of nauwelijks sprake. En dus zullen Nederlanders die in een islamitisch milieu werden geboren, voorlopig geen vrijheid van godsdienst genieten.

Literatuur

Bouwman, B.

Jezus vinden in Turkije
NRC Handelsblad, 30 oktober
2004

Halman, L.

A European values study – a third wave
Tilburg, 2001

Hegener, M.

Vrijheid van godsdienst

Amsterdam, 2005

Hegener, M.

De dwang van de Islam

HP/De Tijd, 24 november 2006

Jansen, H.

Het telefoonnummer van God

HP/De Tijd, 12 november 2004

Ook op: www.arabistjansen.nl/

Bouyeri.Doc

Krieken, P. van

Apostasy and asylum

Raoul Wallenberg Institute of

Human Rights and Humanita-

rian Law, Report nr. 27

Lund, 1998

Meuwese, S.

Godsdienstvrijheid van kinderen

Ars Aequi, 2001, deel 7

Warraq, I.

Leaving Islam; apostates speak out

New York, 2003

Witteveen, T.A.M.

Overheid en nieuwe religieuze bewegingen

Den Haag, 1984